

Зоряна ЯСТРЕМСЬКА

СЛОВАЦЬКІ Й УКРАЇНСЬКІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З КОМПОНЕНТАМИ- НАЗВАМИ МІР ОБ'ЄМУ І МІСТКОСТІ ТА ЇХ ВАРІАНТНІСТЬ

Назви мір об'єму та місткості, доволі різноманітні за походженням, є значно численнішою групою, ніж інші назви метрологічної лексики, проте вони відзначаються меншою точністю і часто є довільними. Як зазначає В.О.Винник, лінгвістичний аналіз назв цих одиниць становить певну складність¹, оскільки більшість назв одиниць об'єму та місткості походить від назв посуду чи речей домашнього вжитку, які використовувалися в минулому. Це національні та іншомовні назви. Деякі з цих мір мають антропометричне походження або ж виникли внаслідок перенесення назв дій процесів на їх кількісні результати.

Порівняно з фразеологізмами словацької та української мов, які містять компоненти, що означають метрологічні назви, ФО обох мов з компонентом-назвою мір об'єму і місткості є значно численнішими, що зумовлено не лише значною кількістю самих одиниць, а й багатством компонентів цих мір. Тут, зокрема, представлені назви мір об'єму і місткості антропометричного та числівникового походження, які й стали предметом цього аналізу.

Одним із найбільш поширених компонентів ФО в словацькій і українській мовах є **hrst'** (**жменя**), що належить до мір антропометричного походження і не відзначається математичною точністю. Це кількість чого-небудь, що вміщується в прикритій долоні. У словнику Б.Грінченка вказано, що цей термін означає “кількість сипучих тіл, льону тощо, яка вміститься у жмені”². Це була також найменша одиниця вимірювання прядива.

Ця назва є компонентом деяких словацьких і українських ФО. Словацький фразеологізм *hrstka ľudí* означає “мала кількість осіб, набагато менша, ніж очікувалося чи вимагалось”. Наприклад: *Darmo čakal knieža posily. Došli iba najvernejší a najohrozenejší. Ostatní poslali iba po hrstke chlapov* (R.Moric). Він має нейтральне емоційно-оцінне забарвлення. В українській мові існує відносний еквівалент цього словацького фразеологізму – зворот у *старого Хмеля людей жменя*. Ці фразеологічні звороти близькі за значенням, але мають різну формально-граматичну будову.

ФО словацької мови (*ani*) *za hrst'* має значення “мало, мала кількість чого-небудь, зовсім нічого/ніщо” і виражає поняття “відсутність чогось очікуваного, необхідного (річ, час, гроші) у порівнянні з дійсною потребою”. Наприклад: *Do chalupy padne za hrst' svetla* (M.Rázus). *Sena ani za hrst' nemá v celom gazdovstve* (Zora Jesenská). Семантика цієї ФО прозора, бо мотивується номінативним значенням іменника *hrst'* і приіменника *za*, який у сполученні зі знахідним відмінком виражає міру чого-небудь;

¹Винник В.О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. Київ, 1966.

²Грінченко Б. Словарь украинского языка: В 4-х т. Т.1. Київ, 1996. С.487.

вживання частки *ani* інтенсифікує її значення. Компонент *hrst'* у цьому фразеологізмі зберігає своє метрологічне значення.

Стосунки між людьми характеризує словацький зворот *chudobný môže za rebrinový voz pravdy doviezt', boháč len za hrst', predsa tento vyhrá*, який означає “правда завжди на стороні багатішої людини”. У цьому вислові протиставляються дві міри – мала *hrst'* і велика *voz*, що допомагає кращому розкриттю значення. Оцінку значущості чогось порівняно з чимось іншим дає фразеологізм *lepšia hrst' priateľstva ako voz dukátov*, який означає “найкраще мати небагато, але справжніх друзів” і окреслює значення добрих стосунків між людьми. Наприклад: *Profesori naše spory ignorovali. Pomohli iba dobré dedinské päste a priatelia. Pravdu sa vraví, že lepšia hrst' priateľstva ako voz dukátov* (M.Urban).

Праностики *na jar za voz dažďa, za hrst' blata; v jeseni za hrst' dažďa, za voz blata* містять народні спостереження за погодою. Наприклад: *Nič sme nepočuli, len ľarbavý ston svičiny v hluchom vetre, ktorý ešte nadobúdal na síle, kropiac dažďom scermený svet. Počasie, o akom sa vraví, že v jeseni za hrst' dažďa, za voz blata* (M.Urban).

Як негативна риса характеру людини оцінюється щедрість, яка межує з марнотратством, у фразеологічному звороті *rozsýpat' plnými hrst'ami/plnou hrst'ou* і його синонімі *plným priehrštím rozhadzovať*. Наприклад: *Dlhý rástli, pôžicky sa množili, už videl, že tancuje na tenkom ľade, ale aj tak rozsýpal peniaze plnými hrst'ami* (E.Bohúň). – *Čože máte na starosti? Vyzeráte, akoby vás práve boli z kríža sňali. – Ešte horšie, – pokročila k nemu matka, – banka poslala novú upomienku a hrozí aj dražbou, a ty peňazí plným priehrštím rozhadzuješ* (M.Figuli). Цей зворот служить для характеристики людини, переважно молоді, яка несподівано отримала велике багатство, спадок тощо, та означає “зовсім не заощаджувати й інтенсивно, багато витратити гроші, як правило, на непотрібні, розкішні речі або на розваги; інколи надмірно та пишно роздавати”. Несхвальність оцінки тут підкреслює вживання дієслів *rozsýpat'*, *rozhadzovať* у переносному значенні. Фразеологізму *rozsýpat' plnými hrst'ami/plnou hrst'ou* властива морфологічна варіантність, яка проявляється у вживанні метрологічного компонента з прикметником у формі однини і множини. Принагідно зазначимо, що незважаючи на інтенсивність вивчення та велику кількість розвідок, проблема фразеологічної варіантності в словацькому та вітчизняному мовознавстві остаточно не вирішена – основні розходження пов'язані з визначенням лексичних варіантів (тоді як формально-граматичні трансформації однозначно вважаються варіантами ФО, бо вони не вносять суттєвих змін у семантику фразеологізмів).

Українські фразеологічні звороти з компонентом *жменя* іронічно характеризують людські стосунки і не мають еквівалентів з таким компонентом у словацькій мові. Фразеологізми *наставляй обидві жмені; держи в обидві жмені* зі значенням “не сподівайся чогось, не надійся, не розраховуй на що-небудь” вказують на намагання, бажання людини щось досягти. Наприклад: [Антон:] *Поїде вона з тобою в глухі ліси, на річку... слухати жаб'ячі концерти? Наставляй обидві жмені!* (ФСУМ³ II, 534). У такому ж стилістичному ракурсі використано-ується ФО *вхопити в обидві жмені*, що означає “нічого не одержати, не досягти успіху і повернутися без прибутку, результату”. Наприклад: [Кіндрат Антонович:] *А я, здуру, шелесть за рушниками. І вхопив приданого, в обидві жмені вхопив* (ФСУМ I, 165). Варто зазначити, що цей фразеологізм

³ Фразеологічний словник української мови (надалі – ФСУМ): У 2-х т. Київ, 1993.

логізм, як і попередні, при позитивній структурі має заперечне значення. Ці звороти відзначаються значною експресивністю та іронічним забарвленням.

Приказка *моє у жмені, а не в чужій кишені* позитивно характеризує ставлення людини до нечесних дій, афер, злочинів тощо, означаючи “бути чесним і необтяженим якоюсь провиною”. Її милозвучність вживання підтримується римою. У прислів'ях *чуже візьмеш жменькою, то чорт твоє міркою; чужого візьмеш жменю, а свого віддаси пізніше пригоршню; чужого візьми жменю, твоє будуть брати пригорцями* протиставляються велика (*мірка, пригорця*) і мала (*жменя*) міри. Підкреслюючи суть “людина мусить відповідати за свою помилку, нечесний вчинок”, ці звороти характеризують морально-етичні взаємини та означають “здійснивши чи одержавши щось нечесно, втрадиш більше”.

Компонент **priehrštie (пригорща)**, що також був метрологічною одиницею антропометричного походження, виступає у фразеологічному звороті словацької мови *rozdávať/dávať niekomu plným priehrštom/plnými priehršťami/plnými hrstami/plnou hrstou*, означаючи “бути дуже щедрим; щедро і багато роздавати (гроші, речі)”, характеризує безкорисливу, щедрю людину (взагалі або в даний момент). Наприклад: *Neraz ju ľudia videli v okolitých uliciach a na svoje vychádzky nikdy nezabudla vziať kožený kapsár, plný drobných mincí pre chudákov. Rozdávala ich plným priehrštom* (R.Moric). Семантика тут досить прозора: вона зумовлена значенням прикметника *plný* (повний) та іменників *priehrštie* (пригорща), *hrst'* (жменя). Цей зворот має позитивне емоційно-оцінне забарвлення, зумовлене вживанням у його складі дієслів *rozdávať/dávať* (роздавати/давати). Він відзначається лексичною та морфологічною варіантністю, яка проявляється у варіюванні компонентів *rozdávať/dávať, priehrštie/hrst'* і вживанні метрологічного компонента та співвідносного з ним прикметника у формі однини і множини (*plným priehrštom/plnými priehršťami; plnými hrstami/plnou hrstou*).

Український фразеологічний зворот *у дві пригорці не захопиш* із значенням “дуже багато чого-небудь” вживається для кількісної характеристики речі (інколи властивості, здатності, здібності когось). Мотивація його досить прозора: впливає із значення іменника *пригорща* і підсилюється числівником *два*, який втрачає свою числівникову функцію, та дієсловом *захопити* у заперечній формі. Наприклад: [Карпо:] Цокотуха! Достометна [достоменна] сорока-білобока; наскрекотала, наскрекотала, що й в дві пригорці не захопиш (ФСМ I, 321).

Антропометричне походження має і міра **necht (ніготь)**, яка була лінійною, а також мірою місткості та об'єму. Словацькі фразеологізми з цим компонентом характеризують необхідну річ, матерію, гроші тощо порівняно з потребою та означають “мало, незначна кількість; майже нічого/ніщо”: *ani čo pod necht vlezie; ani/ako za necht/pod necht; ani čo by sa za necht vošlo/spratalo; (tol'ko) ako za necht blata*. Наприклад: *To je tiež nie statocnosť nasľubovať, ako ste mi vy. Vtedy hory – doly, teraz ani pod necht* (J.G.Tajovský). *Matka jej protirečila. Či si ona neopatrjuje pole ako vlastné deti? Nikto jej veru nemôže nič vyčítať a chyby nájsť, ani takej, čo by sa pod necht vošla* (M.Figuli). У цих фразеологізмах може варіюватись порівняльний сполучник *ako/ani*, а також дієслово *vošlo/spratalo sa* і прийменник *za/pod*. Ці зміни не мають значного впливу на образність і значення звороту. Український зворот *стільки землі має, як чорного за нігтем/що поза нігтями* виконує у мові аналогічну функцію, має таке ж значення, що й попередні словацькі, і відзначається значною експресивністю.

Дуже близькими за значенням є фразеологізми з компонентом-назвою **štipka (пучка, щіпка, дрібка)**, який міг мати значення міри антропометричного походження.

ня з невизначеною кількістю. Ця назва є компонентом фразеологізмів *nájsť/hl'adat štipku niečoho (pravdy, milosrdenstva)*; *ani/čo len štipku niečoho (solí, citu, rozumu)*; *stratit/necítiť štipku niečoho*, що означають “дуже мало, небагато, трошки, зовсім нічого і вказують на незначну кількість чого-небудь”. Наприклад: *Jano stratil poslednú štipku chlapskosti (J.Horák)*. – *Súhlasím, súhlasím, – smial sa Žigmund a vôbec neveril, že by bolo na piadimužíkovom sľube čo len štipku pravdy (R.Moric)*. *Necítil som k nim štipku ucty (L.Zúbek)*. Усі ці фразеологічні звороти мають експресивне забарвлення і вживаються, як правило, на позначення абстрактних понять, наприклад, *citu* (почуття), *rozum* (розум), *pravda* (правда) тощо. Їм властива лексична (*stratit/necítiť štipku niečoho*) та морфологічна варіантність, яка проявляється у вживанні дієслів у доконаному і недоконаному виді (*nájsť/hl'adat štipku niečoho*), у варіюванні часток без зміни семантичної структури ФО (*ani/čo len štipku niečoho*).

В українській мові існує ряд фразеологізмів з компонентами *дрібка* і *пучка* або з їхніми демінутивними утвореннями. ФО *ані дрібочки* означає “анітрохи” і відзначається емоційністю. Значення її підсилює вживання іменника в демінутивній формі та частки *ані*. Наприклад: [Камілла:] *Невже ти так-таки зовсім, ані крихітки, ані дрібочки не любиш мене?* (ФСУМ I, 269). Таке ж значення “анітрохи, ніяк” має фразеологізм *ні на дрібку*. Наприклад: *Він [Іван Дума] мав стаж, заслуги перед революцією, був переконаний, що перед Радянською владою не згрішив ні на дрібку* (ФСУМ I, 269). Українські фразеологізми, як і словацькі, найчастіше вживаються на позначення абстрактних понять (любов, провина). ФО *до дрібки/дрібочки* вказує на граничну межу чого-небудь і означає “повністю, цілком, до решти”. У ній проявляється словотворча варіантність – вживання демінутивної форми метрологічного компонента в одному з варіантів (*дрібки/дрібочки*). Іменник *дрібка* в демінутивній формі і прийменник *до* підсилює значення цього фразеологізму та його емоційність. Наприклад: *Коли старий будинок звалиться до ґрунту, до дрібки, коли руїни згорять і спелеліють, то й новий будинок поставити не тяжко* (ФСУМ I, 269). І разом з тим усі згадані вище ФО з компонентом *дрібка* у ФСУМ маркуються позначкою “рідко вживані”, хоча таке твердження здається дещо суб’єктивним.

Фразеологізм *[і] дрібки в роті не було* характеризує стан людини після певного часу, інколи декількох днів без їжі, і означає “зовсім нічого не їсти, не пити; хто-небудь дуже голодний”. Наприклад: – *Я не маю часу. Бійтеся бога, люди добрі! Ви вже харчували, а у мене ще й дрібки у роті не було* (ФСУМ I, 63).

Фразеологічні звороти *ручками та пучками*; *з пучок [та з ручок]* виражають різні семантичні нюанси (перший вказує на процес заробітку, збагачення – інколи в протиставленні до когось іншого, а другий – на наступний етап, процес споживання заробленого та означають “власною важкою працею”. Наприклад: *Не турбується [Володько] втратою; бо теж гроші не зароблені руками та пучками, не кривавії, а ласкавії* (ФСУМ II, 775). *Ми хоч бідні, але чесні. Хоч живемо з пучок, проте і для нас є місце в церкві* (ФСУМ II, 724). ФО *з пучок [та з ручок]* властиве комплексне варіювання, яке ґрунтується на сполученні синтаксичної трансформації з лексичною. Словацький дослідник фразеології Й.Млачек називає такий тип варіювання варіантами з факультативними членами фразеологізму⁴.

Соціально-економічний стан людини – бідність – характеризує ФО *голий як пучка*, що означає “дуже бідний, убогий”. Основне семантичне навантаження в цьому

⁴ Mlacek J. Zo syntaxe frazeologických jednotiek. Bratislava, 1972.

фразеологізмі несе прикметник *голий*, що вживається у прямому значенні, а іменник *пучка* конкретизує його.

Holba (гальба) – назва одиниці об'єму числівникового походження, запозичена з німецької мови. 1 гальба дорівнювала 0,5 л. Словник⁵ наводить два значення цього слова: 1) міра обсягом 0,7 л; 2) посуд з об'ємом приблизно 0,7 л [HSSJ I, 424]. А.Гушчава зазначає, що, згідно з законом 1848 р., *holba* мала 2 *žajdliky* і містила 0,8 л, а велика гальба мала 0,95 л⁶.

Ця назва міри є компонентом лише одного виявленого нами словацького звороту *huba, ryba, dyna, svina potrebuje holbu vina*. Цей компонент тут не переосмислюється, не має того узагальненого смислу, що у фразеологізмах, тому його можна вважати римованою приповідкою. В українській мові відсутні вислови з цим компонентом, хоча саме слово поширене у західних областях України.

Štvrтка (чвертка) – назва одиниці об'єму і місткості числівникового походження, яка дорівнювала 65,5–82 кг а для рідин – 1/4 *штофа* (штоф містив 1,2299 л). В Україні ця міра не була усталеною, наприклад, *чвертка стародубська* мала 65,5 кг; *чвертка погарська* дорівнювала 70,8 кг; *чвертка полтавського полку* містила 65,8 кг.

У словацькій мові ця міра є компонентом праностик, які містять народні спостереження за погодою: *na jar za mericu/džbar/voz dažďa, za štvrtku/lyžicu/hrst' blata; v jeseni za štvrtku/lyžicu/hrst' dažďa, za mericu/džbar/voz blata*. Цим зворотам властива лексична варіантність, обмежена тематичним рядом взаємозамінних метрологічних компонентів.

Український фразеологізм *роздавити/роздушити чвертку* має фамільярний характер і означає “розпити спиртне”. Наприклад: – А пошукай-но, жінко, чи не знайдеться в тебе погрітися нам чим-небудь після дороги? – сказав Матвій, скидаючи кожу. – Ми з Іванком не відмовимось чвертку роздушити (ФСУМ II, 748). Він також відзначається лексичним варіюванням.

Осьмачка/осьмуся/осьмина – назва одиниці об'єму та місткості числівникового походження. Осьмачка містила 4 четверики або 8 мірок. В українській мові існує приказка *Таннусю, усип мені осьмуся*, де компонент завдяки словотворчій видозміні набрав такого звучання, що надає вислову відтінок фамільярності.

Кора (копа) – спільнослов'янський термін для підрахунку збіжжя у снопах. З давніх часів він означав 60 штук, а стосовно збіжжя – 60 снопів. У Словаччині та Галичині копа була основною одиницею виміру врожаю. Копою міряли не лише немолочене збіжжя, а й гроші, зброю, дерево, яйця, капусту тощо, а також обчислювали кількість вироблених скляних виробів. Це свідчить про активне вживання в господарській діяльності людини цієї міри. Словник наводить шість значень цього слова, серед яких, зокрема: 1) міра незмеленого зерна (50–52 снопи); 2) кількісна одиниця, 60 штук; 3) грошова одиниця величиною 60 грошів [HSSJ II, 97] або 50 копійок. Величина копи залежала від старих місцевих звичаїв і мала чисто локальний характер. Наприклад, у різних областях цих країн кількість снопів у копі була від 52 до 92 штук.

Синонімом слова **кора (копа)** часто виступало слово **hromada**. Ці назви міри є компонентами деяких фразеологічних зворотів. Словацький фразеологізм із лексичною варіантністю метрологічного компонента *kopa/hromada niekoho/niečoho* вказує

⁵ Historický slovník slovenského jazyka (надалі – HSSJ). Bratislava, 1991.

⁶ *Huščava A.* Poľnohospodárske miery na Slovensku. Bratislava, 1972.

на невизначено велику кількість кого- або чого-небудь і означає “багато когось або чогось”. Наприклад: ... bola už celá hromada ľudí, upotených ľudských tvári, sebeckých v nedočkavosti (M.Urban).

Фразеологізм *hromada/hromadka nešťastia* характеризує людину, її зовнішній вигляд і означає “нешаслива людина; людина, яка виглядає нещасною”. Наприклад: Teraz sa nemohol zbavit' ničomnej myšlienky, že kým ležal v nemocnici, dostal sa k Cilke na jeho miesto niekto iný ... Inak by nebol hromadkou nešťastia ... Ani ho nenapadlo, že “niekto iný” je – malá Anuľka (F.Нечко). Йому властиве словотворче варіювання, що проявляється у вживанні демінутивної форми метрологічного варіанта. Подібне значення – “виглядати, бути нещасливим, безрадним” – виражає словацький зворот *sedieť/stáť/byť ako kôpka nešťastia*, компонентом якого є іменник у демінутивній формі *kôpka*, а основа порівняння відзначається лексичною варіантністю. Наприклад: Calandrinovi, ktorý tu stojí ako kôpka nešťastia, ukradol niekto v noci tučné prasa (B.Нечко). Завдяки вживанню демінутивної форми іменника *hromadka*, *kôpka* посилюється експресивність цих зворотів, що передають жаль, співчуття до того, хто описується.

Словацьким зворотам *mať hromadu/kopu/fúra niečoho; stáť kopu/hromadu/fúra peňazí; zaplatiť za niečo kopu/hromadu/fúra peňazí* властива лексична варіантність метрологічного компонента. Вони дають кількісну характеристику чого-небудь і мають загальне значення “дуже багато”. Наприклад: Hrabina bol rád, že je po žatve a že sa bude môcť sestre viac venovať, ako keď mal v poli kopu roboty (L.Beňo).

Фразеологічний зворот *hádzat' niekoho/niečo na jednu hromadu/hádzat'/pchat' všetkých/ všetko do jedného vreca* означає “не розрізняючи, усе разом, неправильно оцінювати; не вникати в індивідуальні особливості та характер людей, речей, явищ”. Завдяки семантиці дієслова *hádzat'* (кидати) цей фразеологізм має негативне забарвлення. Наприклад: Nedudriže, lebo vidíš, nech som dobrý, dostaneš – ty sa tomu rozumieš ako koza petržlenu, hádzaš všetkých na jednu hromadu – a teda mlč (J.Kalinčiak). Нам не вдалося підібрати до наведених вище словацьких фразеологізмів еквівалентів з таким компонентом в українській мові.

Зовнішній вигляд людини характеризує фразеологічний зворот *як чорт сім кіп гороху змолотив/у нього на виду чорт сім кіп гороху змолотив*, який означає “хто-небудь має віспини на обличчі або шрами від них” і має додаткову ознаку – “у великій кількості”. Цей відтінок виникає завдяки вживанню іменника *kopa* і числівника *сім*, який інтенсифікує значення ФО. Дієслово тут вживається у минулому часі. Наприклад: Хотина як вигляє в вікно, то на вікно три дні собаки брешуть, а на виду у неї неначе чорт сім кіп гороху змолотив (ФСУМ II, 955).

Українська ФО *укладати у копи* має значення “дуже багато їсти”. Вона відзначається прихованою мотивацією значення, бо його компоненти повністю переосмислюються. Наприклад: [Сфросина:] Наша Химка як почне лупити, то за один раз укладе у копи з борщем цілий хліб (ФСУМ II, 912).

Стосунки людини з друзями, сусідами, близькими характеризує фразеологізм *знати когось півкопи літ*. Тут аналізований компонент зі словом *літа* творить окрему стійку єдність. Мотивація цієї ФО досить прозора: впливає із значення переосмисленого компонента *півкопи* і решти складових частин, які вживаються кожна зокрема в номінативному значенні, але в єдності передають цілісне значення “знати когось дуже давно і добре, довший час”. Наприклад: Всіляко люди про нашого гетьмана говорять, і я хоч знаю його ще з тих часів, коли ми з ним удвіюку у Самойловича служили, хоч знаю півкопи літ, то ніяк не розберу, що в його душі

ча служили, хоч знаю півкопи літ, то ніяк не розберу, що в його душі сидить (Б.Лепкий).

Оцінку значущості кому-небудь дає українське прислів'я *не май сто кін, як сто друзів*, яке означає “найкраще не гнатися за багатством, а мати добрі стосунки з людьми, мати багато вірних друзів”. Семантика тут інтенсифікується вживанням числівника *сто*, який, втративши своє номінативне значення, передає загальне значення “багато”. У словацькій мові існує синонімічний зворот *lepšia hrst' priatel'stva ako voz dukátov*.

Описані вище ФО з компонентами-назвами мір об'єму і місткості дають кількісну характеристику кому- або чому-небудь, розкривають риси (негативні і позитивні) характеру людини і характеризують стосунки між людьми. Назви мір антропометричного походження пов'язані лише з однією частиною людського тіла – рукою. Словацькі фразеологізми здебільшого не мають еквівалентів в українській мові і навпаки, в словацькій мові відсутні еквіваленти українських фразеологічних зворотів з цими компонентами. Значно рідше трапляються фразеологічні звороти з компонентами-назвами мір об'єму і місткості числівникового походження, що можна пояснити меншою поширеністю їхнього вживання в обох національних мовах. Компонентами словацьких фразеологізмів паралельно функціонують іменники *kopa* і *hromada*, які, як правило, є варіантними компонентами у складі тієї самої ФО. Характерна ознака цих зворотів – вживання демінутивних форм компонента-назви міри об'єму чи місткості, що не властиве іншим тематичним групам. Серед наведених зворотів найбільш поширеними є морфологічні і лексичні варіанти.